

Barbara Beckers

Transfer in de grensstreek. Roermondse dwangarbeiders in het Derde Rijk herinnerd en herdacht¹

Op 30 december 1944 werden ongeveer 3000 Roermondse mannen tussen de 16 en 60 jaar opgepakt in het kader van de Duitse *Arbeitseinsatz*.² Na een voettocht in de ijzige kou naar Dülken werden de mannen naar Wuppertal vervoerd om van daaruit tewerkgesteld te worden in de industrie van het Ruhrgebied. Deze gebeurtenis, in de volksmond de 'Tocht van de 3000' genoemd, kan gezien worden als de voedingsbodem voor diverse vormen van transfer – overdracht tussen twee nationale of lokale groepen – met een bijzonder karakter vanwege de lokalisatie in de grensstreek. Door deze lokalisatie kan ik het begrip transfer, te definiëren als wederzijdse uitwisselingsprocessen, in dit artikel verbinden met historische grensstudies. Vanuit dit gecombineerde perspectief zal ik de toedracht van de deportatie en de deportatie zelf toelichten en een aantal concrete transfersituaties beschrijven. Hierbij staan de ervaringen van drie Roermondse dwangarbeiders centraal. Door middel van interviews en egodocumenten volgen we Lei Janssen, Emile Welters en John Kilsdonk van hun schuilplaatsen naar de *Ortskommandantur*, en van Roermond via Dülken naar de fabrieken in Wuppertal, Remscheid en Hagen. Ik zal laten zien dat transfers uit het verleden niet alleen doorwerken in hun individuele herinneringen, maar ook in de hedendaagse Nederlandse en Duitse herinneringsculturen, in het bijzonder in lokale vormen van herdenken, georganiseerd door het Roermondse Comité 'Voettocht 30 December' en de Pax Christi *Basisgruppe* Viersen. In breder verband wil ik reflecteren op wat de bestudering van gelokaliseerde transfer in grensstreken kan opleveren voor verder onderzoek naar transfers in grensstudies.

Gelokaliseerde transfer en historische grensstudies

Transfer van ervaringen, betekenissen, herinneringen en vormen van herdenken kan enkel plaatsvinden in combinatie met fysieke transfer. Iedere vorm van overdracht heeft een medium nodig waarmee die de grens over reist. Net

1 De auteur dankt prof. dr. Arnold Labrie, prof. dr. Maaike Meijer en, in het bijzonder, prof. dr. Ad Knotter en Ine Welters voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel. Daarnaast dank aan de geïnterviewden voor hun verhalen en de families Welters en Kilsdonk voor het ter beschikking stellen van materiaal. Het artikel is opgedragen aan de herinnering van Lei Janssen (1925-2011).

2 Ik zal steeds het aantal van 3000 noemen, in navolging van hoe de gebeurtenis in de volksmond genoemd wordt. Verschillende bronnen hanteren verschillende aantallen: Eric Munnicks, *Van Kazemat tot Kelderleven. Roermond 1940-1945* (Roermond 2008) *passim*: 2700 mannen. B.A. Sijes, *De Arbeidsinzet. De Gedwongen Arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Den Haag 1966) 551: 7200 mannen. Dit is waarschijnlijk een omdraaiing van 2700. Piet Tummers, 'Herdenkingsrede 30 december 1994', Gemeente Roermond, Dynamisch Archief 1991-2011, dossiernummer 1521: 3000 mannen. Annie Ramakers-Dahmen, 'Herdenkingsrede 30 december 1994', Gemeente Roermond, Dynamisch Archief 1991-2011, dossiernummer 1521: zowel 2800 als 3000 mannen. Op de plaquette op het monument in Dülken staat een aantal van 2800 te lezen. De geïnterviewden noemen telkens 3000 mannen.

als teksten en producten kunnen individuen in dit opzicht worden gezien als media. Waar mensen vrijwillig of onder dwang samen komen, en waar zo contact mogelijk wordt, kan er over betekenissen worden 'onderhandeld' en kunnen ervaringen worden opgedaan, herinneringen gedeeld en herdenkingsvormen van elkaar afgekeken.

Historicus Hartmut Kaelble definieert transfers als wederzijdse uitwisselingsprocessen, nadrukkelijk géén eenrichtingsverkeer, die door verschillende actoren en via verschillende media tot stand komen.³ Om te voorkomen dat *Transferforschung* blijft steken in abstracties is het volgens hem van belang transfers te koppelen aan de specifieke locaties waar ze plaatsvinden, zodat we kunnen zeggen: *toen* heeft *daar* overdracht plaatsgevonden. Dit is wat Kaelble, en met hem de werkgroep Transfer aan de Humboldt Universiteit Berlijn, 'gelocaliseerde transfer' noemt: 'Mit diesem Ausdruck soll auch daran erinnert werden, dass Transfers in der Regel an bestimmten Orten, in bestimmten Institutionen, und dort durch bestimmte Akteure stattfinden'.⁴

In het onderzoek naar transfers is tot dusverre vrijwel uitsluitend aandacht besteed aan al dan niet wederzijdse overdracht tussen twee natiestaten als geheel of tussen twee geografisch ver uiteenliggende gebieden. Grensgebieden worden in dit type onderzoek zelden als specifieke lokaliteit gezien waar transfers een stempel drukken op het sociale, economische en culturele leven.⁵ Andersom hebben de hedendaagse grensstudies het transferbegrip nog niet omarmd.⁶ Aan de hand van de casus van de 'Tocht van de 3000' en de wijze waarop die in het grensgebied Midden-Limburg/Noord-Rijnland-Westfalen een voedingsbodem biedt voor grensoverschrijdende transfers, wil ik laten zien dat dit begrip voor de bestudering van grensverschijnselen zeer vruchtbaar kan zijn.

In grensgebieden maken grenzen het verschil tussen *hier* en *daar*, *zij* en *wij*, en tegelijkertijd worden zij veelvuldig overschreden. De grens is niet alleen bar-

3 Hartmut Kaelble, 'Herausforderungen an die Transfergeschichte', *Comparativ. Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 16 (2006) 7-12, aldaar 7.

4 *Ibidem*, 7.

5 Zie onder andere Albert Gouaffo, *Wissens- und Kulturtransfer in kolonialen Kontext. Das Beispiel Kamerun – Deutschland (1884-1919)* (Würzburg 2007); de bijdragen in Manuel Schramm (red.), *Vergleich und Transfer in der Konsumgeschichte, Comparativ* 6 (Leipzig 2009); Sjaneev Khagram en Peggy Levitt (red.), *The Transnational Studies Reader* (New York en Londen 2008); Heinz-Gerhard Haupt en Jürgen Kocka (red.), *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse internationaler vergleichender Geschichtsschreibung* (Frankfurt and New York 1996); Heinz-Gerhard Haupt en Jürgen Kocka (red.), *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives* (New York en Oxford 2009).

6 Zie Sophie Bouwens, *Over de Streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001* (Hilversum 2008) 27-29. Bouwens geeft een helder overzicht van de stand van zaken in de hedendaagse grensstudies en signaleert dat er vandaag de dag meer en meer aandacht is voor de dynamiek van grenzen. Echter, deze perspectiefwisseling heeft nog niet geleid tot adoptie van het transferbegrip. Voor een uitgebreider, maar minder recent overzicht zie Hastings Donnan en Thomas Wilson, *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State* (Oxford en New York 1999). The Centre for Border Studies van de University of Glamorgan stelt op zijn website dat: 'Increasingly the importance of border regions for cultural transfer between nations has been recognised, as has the impact of such transfers on the identities of border regions'. <http://border.research.glam.ac.uk/about/>. Geraadpleegd 28 april 2011.

rière, maar ook contactlijn, een ontmoetingsplaats.⁷ Contacten in grensgebieden zijn het resultaat van een samenspel van verschillen en overeenkomsten; de verschillen lokken grensoverschrijding uit en leiden vervolgens tot nieuwe overeenkomsten. In de vooroorlogse relaties tussen Nederlanders en Duitsers in het grensgebied Midden-Limburg/Noord-Rijnland-Westfalen speelde een aantal overeenkomsten een rol. Het Duits was voor Limburgers niet vreemd en andersom verstonden Duitsers vaak het Nederlands. Bovendien lijken de verschillende Midden-Limburgse dialecten op de dialecten in het Rijnland. Tijdens de arbeidsinzet bevorderde dit de contacten tussen Nederlandse dwangarbeiders en Duitse leidinggeevenden.

Voor bewoners van de randprovincies was werken in Duitsland minder exotisch dan voor inwoners van het centrum van Nederland. De arbeidsinzet van Limburgers in het Derde Rijk kan worden gezien in het licht van een lange traditie van grensoverschrijdende arbeid. Historicus Serge Langeweg beschrijft dat er in het Limburg van de negentiende en twintigste eeuw sprake was van verschillende vormen van grensarbeid – seizoensarbeid, pendelarbeid en arbeidsmigratie – waarmee Limburgse arbeiders zowel in Duitsland als in België werk vonden.⁸ Hij laat zien hoe tussen 1870 en 1914 het Rijnland en het Roergebied zo'n sterke aantrekkingskracht uitoefenden op de Limburgers dat Limburg in zekere zin tot deel van de Rijnlandse arbeidsmarkt werd.⁹ Ook Roermondse arbeiders trokken over de grens op zoek naar werk en inkomen, of om zich daar permanent te vestigen. Zo worden de fabriekshuizen aan de Amernerweg in Dülken, gebouwd door de *Niederrheinische Flachspinnerei*, nog steeds *Klein Holland* genoemd, naar de Roermondse familie Klein die zich daar in de jaren zeventig van de negentiende eeuw vestigde.¹⁰

Tijdens de Eerste Wereldoorlog en opnieuw tijdens de crisisjaren nam het aantal grensarbeiders tijdelijk af, om met het begin van de herbewapening van Duitsland in 1937 weer toe te nemen.¹¹ Hoewel er geen cijfers bekend zijn over het aantal Roermondse arbeiders, staat vast dat het niet ongebruikelijk was om als Roermondenaar in het zo nabij gelegen buurland aan de slag te gaan.¹² Met de Duitse bezetting van Nederland komt er een einde aan deze vrijwillige arbeidsmobiliteit en krijgt de grens een nieuwe, geladen betekenis. De betekenis van de grens als scheidslijn wordt door de bezetting versterkt. Overeenkomsten als wederzijdse verstaanbaarheid en een gedeelde perifere positie staan nu haaks op het verschil tussen bezette en bezetter.

7 Ad Knotter, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 46 (2001) 159-174, aldaar 161.

8 Serge Langeweg, 'Werken over de grens: Limburgers naar Duitsland, 1870-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 47 (2002) 27-48.

9 *Ibidem*, 27.

10 *Führer durch Dülken* (Dülken 1926) 16.

11 Marloes van Westrienen, *Dwangarbeiders. Nederlandse jongens tewerkgesteld in het Derde Rijk* (Amsterdam 2008) 32-33.

12 H. Maassen, *Roermond in de Jaren 1940-1944* (doctoraalscriptie, Roermond 1979) 115-116.

Door de *Arbeitseinsatz* kwamen de Roermondse dwangarbeiders in contact met Russische dwangarbeiders, Duitse omstanders en Duitse leidinggevenden in Noord-Rijnland-Westfalen, maar met het 'waar', 'wanneer' en 'met wie' is nog niets gezegd over het 'wat' en het 'hoe', over de inhoud van mogelijke transfers. Wat wordt er nu eigenlijk overgedragen? In de bestudering van transfers van het ene individu naar het andere, of van de ene groep naar de andere, moet aandacht voor lokalisatie, actoren en historische omstandigheden gecombineerd worden met een duidelijke beschrijving van het onderwerp van transfer en van de manieren van overdracht. Hoe werken individuele actoren op de inhoud van transfers? Hoe maken historische omstandigheden transfer mogelijk? Hoe vormen transfers herinneringen en identiteiten? Wellicht dat Kaelbles toevoeging aan zijn definitie ons verder helpt:

Es soll auch festgehalten werden dass Transfers nicht bloss Imitationen, sondern immer Aneignungen und Veränderungen im Kontext der Lokalität sind, an dem sich Transfers ereignen, manchmal eher Indigenisierungen, manchmal eher Hybridisierungen.¹³

Toe-eigening en hybridisatie (culturele vermenging) ontstaan wanneer er tijdens of na de overdracht ruimte is voor verandering en aanpassing die meer zijn dan imitaties en reproducties. Wanneer ooggetuigen zich hun ervaringen in de *Arbeitseinsatz* voor de geest halen, projecteren zij vaak hun huidige houding tegenover hun oosterburen op het verleden.

Om transfers te begrijpen en te verklaren, moet worden blootgelegd waar, wanneer, door wie en hoe zij plaatsvinden. De grens kan daarbij zowel zorgen voor verwijdering als voor toenadering, ook tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoe dat in zijn werk gaat zal ik laten zien aan de hand van de arbeidsinzet van Roermondse mannen in het Derde Rijk, de herinnering daaraan, en de herdenking daarvan.

De omzwervingen van Lei Janssen

Daar op een goeie dag kwam een brief thuis van, weet ik niet van wie. Een brief thuis. Daar stond dan in dat ik opgeroepen werd voor de Arbeidsdienst. En ik moest naar Drenthe was dat. [...] Met spoorkaartje der bij, althans, bewijs dat ik met de trein kon. En ik moest 's morgens met de eerste trein na zeven uur vertrekken. Mijn vader zei toen van: 'Dat gebeurt niet'. Ik zeg: 'En dan?' 'Nou... we zullen wel zien!'¹⁴

13 Kaelble, 'Herausforderungen', 7.

14 Interview met Lei Janssen door Barbara Beckers (Roermond, 24 oktober 2007). Lei herinnert zich niet in welk arbeidskamp hij zich had moeten melden en de brief van de NAD is niet bewaard gebleven. In 1944 waren er in Drenthe vijf NAD kampen: Kamp Gasselte, Kamp Hooghalen, Kamp Vledder, Kamp Ten Arlo en Kamp Diever.

Eind 1943 ontvangt de dan 18-jarige Lei Janssen een brief van de Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD) met het bevel zich te melden in het noorden van het land. Lei is een van de ruim tienduizend jongeren geboren in de tweede helft van 1925 die in januari 1944 moeten opkomen voor tewerkstelling in Nederland. Lei heeft net indexamen MULO gedaan aan de Lindanuschool aan het Wilhelminaplein te Roermond. Door de oorlogssituatie zijn de doorleermogelijkheden en de werkgelegenheid in de stad beperkt. Bovendien, 'ik wist zelf niet wat ik moest gaan doen in die oorlog', vertelt Lei. Zijn moeder gaat vaak 'de boer op'. Beladen met potten en pannen uit het familiebedrijf Janssen-Van Montfort, een winkel in huishoudelijke artikelen, fietst zij van de stad naar het platteland om die daar met de boeren te ruilen voor voedsel. Met groente, melk en vlees keert zij weer terug naar haar grote familie, die met de bonkaarten alleen niet toekomt. Ook laat ze niet na te bemiddelen voor haar zoon die toch ergens terecht moet. 'Ich hub unne jong thoes, dae kint waal hellepe', zegt ze steeds. Zo werkt Lei een aantal maanden op twee boerderijen aan de rand van Roermond en in Lerop. Bij deze kennissen van zijn moeder is hij verantwoordelijk voor het klaarmaken van de 'varkensketel', en helpt hij bij het hooien en het uitmesten van de stallen. Hij heeft het er naar zijn zin. Maar de oproep van de NAD en zijn vaders vastberadenheid betekenen voor Lei het begin van een zwerftocht van onderduikadres naar onderduikadres, die een jaar zal duren.

Op de dag dat Lei naar Drenthe had moeten vertrekken, brengt een bekende van zijn vader hem met de fiets naar een 'grote boer' in Vlodrop, waar hij samen met een Duitse stalknecht boven de paardenstal slaapt. Overdag rooit hij aardappelen en verzorgt hij de paarden. Na twee weken komen zijn ouders hem waarschuwen dat hij daar weg moet. 'Nou, ik heb daar goeiedag gezegd en ben vertrokken. Achteraf bleek dat die boer niet zuiver op de graat was'. Zijn vader brengt hem vervolgens naar een tante in Posterholt, waar hij twee weken kan blijven. 'Op een dag daar in Posterholt, kwam iemand zeggen dat ik me klaar moest maken want ze kwamen me halen. Van de ondergrondse'. Lei wordt naar Herten gebracht en van daaruit met een bootje de Maas overgezet. 'Daar aan de overkant moest ik wachten want daar zouden ze me weer komen halen'. Uiteindelijk komt hij in Beegden bij een weduwe en haar zoon en dochter terecht. 'Dat waren toch zo'n goeie mensen. En, ja, daar werd ik als kind aan huis opgevangen. Daar mocht ik van die mensen niet naar buiten. Want, ja, ik was dan onderduiker'. Lei doodt zijn tijd met het vangen van wespen en vliegen, totdat hij na Dolle Dinsdag voor het eerst sinds lange tijd in de buitenlucht komt; 'de eerste dag dat ik weer naar buiten *durfde*'. Bij een familie in de buurt helpt hij nu met het rijgen van tabaksbladeren.

Toen opeens kwam het commando dat Beegden geëvacueerd moesten worden. Ik denk: 'Moh, weer ergens anders, weer ergens anders proberen onder te komen'. Ik had toen niemand die me bracht. En toen zei ik tegen die mensen waar ik was: 'Goh, ik ga naar huis toe'. 'Ja, zou je dat wel...' 'Ik ga naar huis toe! [...] Nou, ik ben al zo vaak dit en dat. En nu, nu naar huis!'

De weduwe ziet hem niet graag gaan, maar Lei laat zich niet meer tegenhouden. Hij krijgt een stuk spek mee en gaat te voet op weg naar huis. Van Beegden naar Roermond is het hemelsbreed vijf kilometer, maar Lei neemt een omweg via Osen, waardoor de afstand verdriedubbelt. Het gaat goed, totdat hij bij een dode rivierarm van de Maas aankomt. 'Ik denk: Hoe kom ik daar over? Toen ben ik daar nog wat op en neer gelopen. Toen denk ik: Wat moet ik nu? Toen, met geluk, lag daar een schipper uit Roermond'. De schipper is een kennis van de familie die Lei herkent en die hem over zet naar Linne. Daar ontmoet Lei een vrouw die net als hij op weg is naar Roermond. Waar ze is geweest en wat ze heeft meegemaakt weet Lei niet, maar ze besluiten samen verder te gaan. 'Nou, we zijn netjes op naar Roermond gewandeld'.

Bij de Michielsbrug aan de Maastrichterweg¹⁵ – nog een paar stappen en Lei en zijn metgezellin zijn thuis – worden zij tegengehouden door een op wacht staande Duitse soldaat die hen naar zijn commandant stuurt.

Nou ben ik met die vrouw der naartoe gegaan want die mocht ook niet door. Ik ging daar eigenlijk heel opgewekt naartoe. Ik denk: 'Nou, die gaat ons der doorlaten'. Maar die begon ons uit te kafferen waar we wel geweest waren. En *Schweine* dit en *Schweine* dat, maar we mochten niet over.

Lei laat het er niet bij zitten en keert terug naar de Michielsbrug.

Nou, wat te beginnen? Opeens was ik die mevrouw kwijt. Ik weet niet waar die was, maar ik was alleen over. Ik denk: 'Die militair moet me doorlaten!' Toen ben ik daar naar terug gelopen naar die brug. En ik kwam met die wacht aan het vertellen en toen bleek dat die wacht woonde in De Haard bij Mönchen-Gladbach en toen zei ik: 'Goh, ik heb daar nog familie wonen in De Haard'. Die Duitser keek me aan. Nu was er inderdaad een broer van mijn oma die op De Haard woonde. Die was veehandelaar. Ja, die was veehandelaar, ome Siem. Toen kreeg ik al wat meer aandacht van die Duitser. En ik had een pakje sigaretten bij me, welke weet ik niet, hoe ik daar aan kwam weet ik niet, maar ik had een pakje sigaretten. En ik heb die Duitser dat pakje sigaretten aangeboden als ik door mocht.

Het werkt. 'Ik weet niet hoe gauw dat ik over die brug was'. Lei loopt rechtstreeks naar het huis van zijn tante aan de statige Kapellerlaan, waar hij zijn ouders hoopt te vinden.

Mijn ouders wisten niet waar ik zat, die wisten dat niet. Toen kom ik daar aan. Ik zie die nog zitten met dat hele ding. Die waren aan het eten met dat ding en ik kwam zo achterom. 'Oh, dao kump Lei! Dao kump Lei!' zeiden ze. Ik zeg: 'Ja!' Nou, dat was natuurlijk een ontmoeting van hier en daar en dit en dat en ik had ook nog een stuk spek bij me.

15 De Maastrichterweg zal na de bevrijding van Roermond Andersonweg gaan heten, naar Major General John B. Anderson, bevelhebber van het XVI corps U.S. Army, dat op 1 maart 1945 over deze brug de stad binnentrok.

Leis omzwervingen eindigen in december 1944. Roermond is inmiddels frontstad geworden. Het noodlot wil dat Lei zo nog net op tijd is voor de 'Tocht van de 3000'.

De Tocht van de 3000

Onmiddellijk vanaf het begin van de bezetting werden Nederlandse mannen opgeroepen om voor de bezetter te werken. In Duitsland waren grote tekorten ontstaan aan voornamelijk landbouw-, metaal-, scheepsbouw- en textielarbeiders. In de eerste oorlogsjaren waren de oproepen voor werken in Duitsland nog mild en hoofdzakelijk gericht op werklozen. In Roermond verschenen in 1940 geregeld advertenties in de plaatselijke, Duitsgezinde krant *De Nieuwe Koerier* waarin Duitse bedrijven om Nederlandse mankrachten vroegen.¹⁶ In deze eerste fase werden Roermondse werklozen door het arbeidsbureau vaak in de Duitse grensgebieden geplaatst zodat zij thuis konden overnachten, maar de vrijwilligheid was relatief.¹⁷ In heel Nederland gold dat wie 'passende' arbeid in Duitsland weigerde, niet meer hoefde te rekenen op de werklozensteun.¹⁸

Cultureel antropologe Marloes van Westrienen onderscheidt naast deze eerste milde fase, nog drie fasen in de tewerkstelling van Nederlanders in het Derde Rijk, waarbij de mate van dwang steeds verder toenam.¹⁹ In de tweede fase, vanaf maart 1942, breidde de arbeidsinzet zich uit naar werkende mannen en werd er begonnen met het uitkammen van bedrijven. Doordat het aantal vrijwillige arbeiders niet groot genoeg was om al het door de oorlogsindustrie gecreëerde werk te verzetten, werden de oproepen omgezet in bevelen. Vanaf 23 maart 1943 kon iedere Nederlandse man door de arbeidsbureaus worden verplicht tot werken in het Derde Rijk.

Vervolgens moesten in de derde fase vanaf 6 mei 1943 alle mannen van 18 tot 35 jaar zich melden. In 1943 werd ook een begin gemaakt met jaarklassenacties, waarbij hele jaarklassen – alle mannen geboren in een bepaald geboortjaar – tegelijk werden opgeroepen zich te melden. Weigering had grote gevolgen: alleen met een stempel van het arbeidsbureau op de distributiestamkaart konden levensmiddelen worden verkregen. In het uiterste geval kon men naar Kamp Amersfoort of Kamp Erika te Ommen worden gestuurd.²⁰

Er werd van alles bedacht om aan de *Arbeitseinsatz* te ontkomen. Het was immers erg onzeker hoe men behandeld zou worden en waar men terecht zou komen. Roermondenaren werden allang niet meer enkel naar de Duitse grensgebieden uitgezonden. Er werden via bevriende huisartsen doktersbriefjes

16 Maassen, *Roermond*, 116.

17 *Ibidem*, 115.

18 *Ibidem*, 116.

19 Van Westrienen, *Dwargarbeiders*, 32-37.

20 *Ibidem*, 34-35. Zie ook B.A. Sijes, *De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Den Haag 1990) 241-248.

geregeld met daarop een vermelding van arbeidsongeschiktheid.²¹ Leeftijden werden veranderd op persoonsbewijzen.²² Maar zelfs dan voelde men zich niet veilig genoeg. Hierbij bood de zogenaamde *Ausweis* enkel een schijnzekerheid; de op dit document vermelde vrijstellingen voor de *Arbeitseinsatz* golden telkens slechts tot nader order.

Ten slotte leek onderduiken de enige oplossing. Net zoals voor Lei, begint voor velen het verhaal van de Tocht van de 3000 met onderduiken. Vanaf herfst 1944 werd menig kelder permanent bewoond. Er werden codes doorgelopen op keldermuren om burens te waarschuwen. Tussmuren werden doorgeslagen om vluchtwegen te creëren. Daarnaast werden alle mogelijke verstopplaatsen gebruikt, zoals putten en zelf gegraven holen.

Toen ook nu naar de zin van *Generallbevollmächtiger für den Arbeitseinsatz* (GBA) Fritz Sauckel niet voldoende arbeidskrachten werden bijeengebracht, brak de vierde fase van de tewerkstelling aan. Er volgden klopjachten, die door ooggetuigen als een van de ingrijpendste gevolgen van de bezetting worden gezien. Zo vonden er in het hele land vanaf herfst 1944 razzia's plaats. In oktober en november 1944 werden er bij de kerkrazzia's in Noord- en Midden-Limburg tijdens de zondagse mis 3000 mannen opgepakt.²³ De Tocht van de 3000 past in de context van deze laatste en meest ingrijpende fase. Op 30 december werd in Roermond op één enkele dag het aantal van de kerkrazzia's gehaald.²⁴

De laatste oorlogsmaanden, die samenvallen met de laatste fase van de tewerkstelling, hadden in Roermond een uniek karakter. Terwijl delen van Zuid-Limburg al bevrijd waren, moest de Roermondse bevolking nog tot 1 maart 1945 wachten voordat het Amerikaanse leger onder leiding van *General Major* Anderson de stad bereikte. Vanaf september was Roermond frontstad met aan de ene kant van de Maas het Duitse leger en aan de andere kant de Amerikanen. Na het geallieerde bombardement van 11 november 1944 lag een groot deel van de binnenstad in puin. Om de verdedigingsstellingen langs de oevers van de Maas en de Roer zo snel mogelijk gereed te hebben, stelden de Duitsers de *Schanzarbeit* in. Duizenden Russische dwangarbeiders, veelal jonge vrouwen, arriveerden in Roermond. Bovendien riep de bezetter alle mannen tussen de 16 en 60 jaar op zich te melden met schoppen.

Met de komst van het eerste bataljon van Regiment 24 van het 1e *Fallschirmjäger* *Armee* onder leiding van Majoor Matthaëas in het Roermondse straatbeeld,

21 Zie Alphons Hustinx, *Dagboek van de laatste oorlogsdagen: 24 december 1944 tot 22 januari 1945* (Roermond 1994) 12. Alphons, broer van huisarts Louis Hustinx, noemt het hier 'briefjesjacht'. Zie ook interview met Christof Thissen door Barbara Beckers (10 april 2007).

22 Toespraak Ton Engels (Elmpt 30 december in 2007).

23 Zie P. Cammaert, *Sporen die bleven. Razzia's en deportaties in de herfst van 1944 in Noord- en Midden-Limburg* (Helden 1996).

24 De razzia's die al eerder in heel Nederland en ook in Roermond plaatsvonden in het kader van de jodenvervolgung spelen een relatief kleine rol in het cultureel geheugen van de Tweede Wereldoorlog in Roermond. Ze worden overschaduwd door de Tocht van de 3000. Het ontstaan van zulke *master narratives* is het onderwerp van het promotieonderzoek dat ik sinds 2010 verricht aan de Universiteit van Maastricht en het Duitsland Instituut Amsterdam.

Der Abschnittskommandant von Roermond.

den 28-12-1944.

O P R O E P .

In de strafzaak tegen de Nederlandsche onderdanen:

1. Olessens, Lodewijk, geb. 1-10-25 te Roermond
2. Puchs, Josef, geb. 16-5-99 te Mellendorf (Sirel)
3. Denis, Frans, geb. 7-1-1907 te St-Hartogenbosch
4. Jongen, Willem, geb. 14-1-00 te Vaals
5. Olijano, Thijs, geb. 16-1-1926 te Roermond
6. Sevoniën, Mathias, geb. 1-3-1928 te Roermond
7. De Vries, Jan, geb. 14-5-1928 te Roermond
8. Uphus, Louis, geb. 13-11-1914 te Rotterdam
9. Olijano, Michiel, geb. 3-7-22 te Bellen
10. Hennis, Johannes, geb. 5-12-1911 te Roermond
11. Janssens, Lambertus, geb. 13-1-1907 te Roermond
12. Winters, Willem, geb. 6-2-96 te Utrecht
13. Selder, Hubertus, geb. 1-20-4-1913 te Roermond,

heeft het op 26-12-1944 te Roermond bijeengekomen standgerecht alle beklagden ter dood veroordeeld door den kogel.

R e d a n :

De beklagden zijn het lezel van den Duitschen Weermacht-kommandant, zich voor 18-12-1944, 17 uur, op de Ortskommandantur te Roermond, in het nederkomen, maar hebben zich als tuisch-vijandelijke organisatie nedergevoelen en zijn verborgen gebleven.

Het vonnis werd denzelfden dag door den kogel voltrokken.

Alle mannelijke inwoners van Roermond en Maasniel in den leeftijd van 16-60 jaren, die niet in het bezit zijn van een door mij ondertekenden en nog geldigen aansels, worden voor de laatste maal opgeroepen, zich voor 30-12-1944, 16 uur op de Ortskommandantur te melden.

Wie dit bevel ook niet opvolgt en n. 30-12-1944, 16 uur zonder geldigen aansels in de stad wordt aangetroffen, zal zonder aanzien des persoons onmiddellijk doodgeschoten worden.
W. J. F. D. E. B.

Der Abschnittskommandant
Roermond.

Op 26 december 1944 liet de Abschnittskommandant van Roermond, majoor Mathaeas, dertien ondergedoken Roermondse en een Poolse partizaan executeren. In de daarop volgende oproep eiste hij dat vóór 30 december alle mannelijke inwoners van Roermond en Maasniel zich voor de arbeidsinzet zouden melden. Collectie SHCL.

begon wat ooggetuigen wel 'de echte oorlog' hebben genoemd.²⁵ De Duitse parachutisten – in deze laatste fase van de oorlog veelal onervaren en ongetrainde jongens – stroopten de stad af en lieten een spoor van diefstallen en vernielingen achter.²⁶ Het verhaal gaat dat Duitse soldaten geloofden dat Roermond 'ein zweites Stalingrad' zou worden.²⁷ Matthaëas en zijn mannen waren verantwoordelijk voor de fusillade van dertien Roermondse en een Poolse partizaan op 26 en 27 december 1944 in het Duitse Elmpterwald. Omdat zij geen gehoor hadden gegeven aan de oproep zich voor 18 december te melden waren deze mannen, onder wie twee jongens van 16 jaar, door een plaatsgenoot verraden, door de Fallschirmjäger uit hun schuilplaatsen gehaald en in de Ortskommandantur standrechtelijk ter dood veroordeeld. Op Tweede Kerstdag werden twaalf mannen gedwongen hun eigen graf te graven, waarna zij in groepen van drie werden gefusilleerd. Op 27 december volgden de dertiende Roermondse en Franz, een Pool van wie alleen de voornaam bekend is.

25 Interview met Louis Thijssen door Barbara Beckers (Roermond, 5 maart 2010).

26 Munnicks, *Van Kazemat*, 223 en 381-396. Munnicks vermeldt dat niet alleen Fallschirmjäger zich aan plundering schuldig maakten, maar dat ook Roermondse stalen van hun stadsgenoten.

27 Tummers, 'Herdenkingsrede.'

Deze moorden waren bedoeld om een voorbeeld te stellen aan de nog ondergedoken mannen, die zo aan de arbeidsinzet probeerden te ontkomen. Op 29 december werden aanplakbiljetten verspreid die de moorden bekend maakten en tegelijkertijd een laatste oproep deden aan de onderduikers. Onder de lijst met namen van de slachtoffers stond te lezen dat wie nu nog ontdekt werd, hetzelfde lot wachtte.

Alle mannelijke inwoners van Roermond en Maasniel in den leeftijd van 16-60 jaren, die niet in het bezit zijn van een door mij ondertekenden en nog geldigen Ausweis, worden voor de laatste maal opgeroepen, zich voor 30-12-1944, 16 uur op de Ortskommandantur te melden. Wie dit bevel ook nu niet opvolgt en na 30-12-1944, 16 uur zonder geldigen Ausweis in de stad wordt aangetroffen, zal zonder aanzien des persoons onmiddellijk doodgeschoten worden.²⁸

Deze aanplakbiljetten, ondertekend door *Abschnittskommandant* Matthaeas, zorgden voor paniek in de Roermondse schuilplaatsen. Lei Jansen herinnert zich:

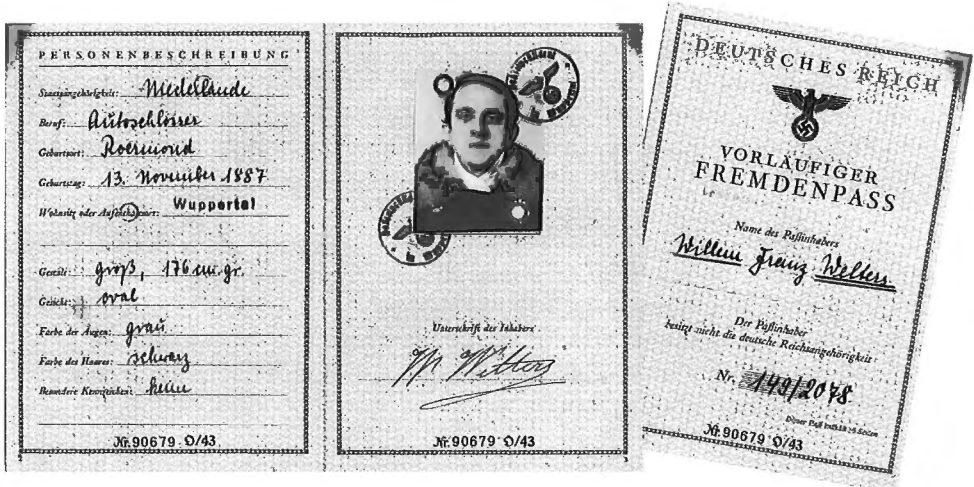
Alle mannen moesten zich melden. Nou, toen is daar een overleg geweest in dat huis van mijn oma. 'We gaan niet, we gaan wel, we gaan, wat doen we?' Toen, voor en na, gingen ze allemaal toch een rugzak maken van een ouwe zak met een paar touwen der omheen zodat we die om konden hangen.

Op 30 december meldde Lei zich samen met zijn broer, zijn vader, zijn oom en twee neven, en ongeveer 3000 andere mannen, allemaal tussen de 16 en 60 jaar, bij de Heilig Hartkerk, tegenover de *Ortskommandantur*, in de Roermondse wijk Het Veld. 'Daar waren zoveel mensen bij elkaar dat die Duitsers niet wisten wat ze met ons aanmoesten. Zo veel volk hadden die helemaal niet verwacht'.

Onder de menigte bevond zich ook Emile Welters, geboren in 1887 en daarmee een van de oudsten. Hij was rijwielhandelaar en garagehouder, en woonde met zijn vrouw Christine, zijn dochters Elly, Fien en Corry, en zijn zoon Emile jr. in de Steegstraat. De fietsen en autobanden waren al aan het begin van de oorlog gevorderd. Emile wist zijn gezin te onderhouden door zijn diensten als fietsenmaker en bandenplakker zo veel mogelijk te ruilen voor voedsel. Net als Leis moeder gingen Emile's tienerdochters de boer op. De toenemende dreiging heeft ook Emile zijn schuilplaats ingejaagd, de smeerput in de werkplaats. Corry, toen 19 jaar oud, schrijft hierover in 1982:

Ja en toen kwam de zwarte dag dat alle mannen weg moesten. Vader was 59 jaar niets mee te maken mee moest hij hij werd goed ingepakt, het *stüpkje* aan, wat heeft hij daar veel plezier van gehad van die bontmantel we gaven hem nog wat mee wat we hadden, ze moesten in het veld bij elkaar komen en vandaaruit werden ze te voet

28 GAR, Collecties VII, afdeling 5 Oorlogsdocumentatie, inventarisnummer 189, Stukken betreffende de fusillering van dertien Roermondse mannen 26 december 1944.

Binnenblad van de 'Vorläufiger Fremdenpass' van Emile Welters, met diens persoonsbeschrijving. Beschikbaar gesteld door de familie Welters.

weggedreven naar Duitsland, het was verschrikkelijk geen man meer in de stad en die stoot mannen waar gingen ze naar toe, zag je ze nog eens terug ...²⁹

Een van de jongste dwangarbeiders was John Kilsdonk, zoon van de directeur van de Roermondse vestiging van de Burgers Fietsen Fabriek, Gerardus Kilsdonk. Hij was 15 jaar en een kleine negen maanden oud toen ook hij zich op 30 december meldde. Hij heeft dan al *Schanzarbeit* verricht aan de oever van de Maas. Na de oorlog zal hij zich verlopen met Corry Welters. Zijn aanstaande schoonvader kende hij in 1944 nog niet.

En toen kwam die beruchte december met naar Elmpt, of naar Brügggen.³⁰ Vader zat ondergedoken want in het begin had hij nog een *Ausweis* vanwege de fabriek maar toen dat allemaal afgelopen was en er frontstad was, toen was hij ondergedoken, onder in de kelder. Want hij had de Amerikaanse nationaliteit, dus hij was *Fremde*, hè. [...] Ja, met die tocht naar Elmpt. Daar had je weer dezelfde klas, hè. We waren allemaal zestien. Ik was zelfs nog net geen zestien want ik werd zestien in april. Enne, ja, daar ging je dan, hè. En nu, met die dertien die ze gefusilleerd hebben, daar heb ik nooit niets van geweten. Maar nu lees ik in dat boek, die hebben ze gefusilleerd en toen hebben ze gezegd: 'Wie zich nu niet meldt...' Maar dat wist ik helemaal niet. En daarom ben ik natuurlijk ... En Pa wist dat wel, die had dat zo gehoord en daarom ben ik toen ook mee ontmoeten.³¹

29 Corry Welters, 'De oorlogsherinneringen van 1940-1945 en de bevrijding'. Corry zal telkens geciteerd worden uit deze aantekeningen waarbij haar idiosyncratische spelling, punctuatie en woordkeuze wordt aangehouden.

30 John Kilsdonk verwacht hier Dülken met Brügggen. Hij zal dit gedurende het hele interview blijven doen.

31 Interview met John Kilsdonk door Barbara Beckers (Roermond, 2 juli 2010). John zal telkens geciteerd worden uit dit interview.

Tegen de avond, het is al vroeg donker in deze tijd van het jaar, werden de mannen opgesteld in rijen van vijf. Begeleid door bewapende Duitse soldaten,³² gingen ze op weg. De voettocht van zo'n dertig kilometer ging over door sneeuw en ijs moeilijk begaanbare wegen. Lei herinnert zich hoe er onderweg bagage werd achtergelaten.

Der was sneeuw. Der waren heel veel mensen die hadden een grote slee bij zich met alles der op en der aan. Nou, heel veel mensen met een slee, maar wij hadden geen slee, maar wel ieder een rugzak, hè. En daar konden we redelijk wat in doen. Enne, onderweg begon het te dooien, althans; toen lag der stukken geen sneeuw. Vooral op de berg in Elmpt. En daar stonden die mensen met die sleeën en wat dejen die? Die gooiden die langs de kant! Want die konden niet verder. Daar lagen sleeën! Daar lag van alles.³³

Leis vader voelde zich als oudste van de zes Janssens verantwoordelijk en sprak zijn mannen voortdurend moed in. 'Mijn vader die hield ons wel wakker. Wat die zei, moesten we doen', vertelt Lei. 'Jongens, doorlaupe neet sjtil sjtoan want doe bevruus hiej', zei hij dan. De groep liep de hele nacht via Maasniel, Asenray, Elmpt, Niederkrüchten en Waldniel. Om zes uur 's morgens, op de laatste dag van het jaar 1944, arriveerden de 3000 in Dülken.

'Prachtige soep' en 'Muckevuck'

Toen de Roermondnaren in Dülken aankwamen, in de vroege morgen van 31 december 1944, werden zij door de *Grüne Polizei* bijeengedreven op de wielersbaan in de *Stadtgarten*. Voor de oorlog werden hier internationale wedstrijden gereden. De *Grünen*, zoals ze door de Roermondnaren worden genoemd, zagen in de grote verlaten houten baan een rustplaats. De gevangenen daarentegen zullen deze wielersbaan niet als rustplaats in herinnering houden, maar als plek waar ze aan de dood zijn ontsnapt. Terwijl de 3000 mannen in de ijzige kou op het aanbreken van de dag wachtten, waren vanaf de hoogste tribune machinegeweren op hen gericht. Corry herinnert zich de verhalen van haar vader Emile. 'Avonds hebben ze ze op een wielersbaan in dulken bij elkaar gedreven en de mitrailleurs erom heen en toen dachten ze dat ze allemaal doodgeschoten werden, wat een angsten hebben ze gehad', schrijft ze.³⁴ Lei herinnert zich hoe zijn vader zich niet liet kennen en zijn zoons, broer en neven aanspoorde om in beweging te blijven.

32 Ramakers-Dahmen, 'Herdenkingsrede'. Ramakers-Dahmen noemt hier gewapende *Fallschirmjäger*. Volgens dwangarbeider Ton Wijenberg werden zij onderweg afgelost door de *Grüne Polizei*. Zie Toon Wijenberg, 'Dagboek van Toon Wijenberg tijdens de oorlogsmaanden december 1944-april 1945', http://www.maasniel.nl/Geschiedenis/w02/dagboeken/Weijenberg/dagboek_van_toon_wijenberg_1944.htm geraadpleegd op 7 maart 2011.

33 Interview met Lei Janssen.

34 Welters, 'Oorlogsherinneringen'.

Nou, toen kwamen we in Dülken aan, Dülken, ja. Enne, daar werden we op een wielersbaan geplaatst. Dat wil zeggen een open baan. De wielersbaan was van grond. Die had wel een model, zo schuinlopend. Mitrailleurs bovenop die tribune. Zei mijn vader: 'Jonges, noe haaj os, noe blief maar hiej, blief maar weg. Neet sjtil blieve sjtaon. Laupe'.³⁵

Deze fysieke transfer, het letterlijke verplaatsen van Roermondse over de Duitse grens, leidde uiteindelijk tot transfer van ervaringen, gedachtegoed en identiteiten. Een voorbeeld is de herinnering aan de soep op oudejaarsdag. Deze Dülkense barmhartigheid is een ervaring die Lei opdeed en die heeft bijgedragen aan zijn beeld van zijn oosterburen. Waar bij veel ooggetuigen nog sporen van antipathie tegenover Duitsland en Duitsers zijn te bespeuren is in de herinnering van Lei plaats voor een genuanceerder beeld. Het is niet altijd *de Pruus*, het zijn ook moeders uit Dülken die voor de Roermondse in de keuken gaan staan.

En toen was de bevolking van Dülken, die hadden toen soep klaargemaakt 'veur de miense oet Remunj'. Die zaten daar toen met zoveel, 3000 zeg maar. Toen werden we naar een grote fabriek gebracht waar bijna niks in stond. En dan kregen we, motte we eerlijk zeggen: prachtige soep! Heerlijk, oh! Die kan natuurlijk ook lekker zijn geweest omdat we de heel nacht gelopen hadden en niks te pikken. We kregen daar heerlijke soep!³⁶

Een tweede voorbeeld wordt gegeven door Dülkenaar Hans Dortans die op 30 december 1994 een brief schrijft aan de burgemeester van Roermond. Naar aanleiding van de aandacht in de Rijnlandse pers voor de gebeurtenissen in en om Roermond van 50 jaar geleden heeft hij de behoefte gevoeld zijn herinneringen aan de 3000 mannen in zijn geboortestad te delen met de burgervader:

Ich war damals 11 Jahre alt und kann mich noch sehr gut an diese Männer erinnern, die an unserer Wohnung, Dülken, Ulmenstr., vorbeizogen um zunächst in umzäunten Gelände der Radrennbahn verbracht zu werden. [...] Der schier endlose Zug der Männer hat uns sehr bewegt und niemand ist in ein Freudengeschrei ausgebrochen oder hat negative Bemerkungen abgegeben, weder Kinder noch Erwachsene, obwohl wir ja prinzipiell durch das 'System' geprägt waren. [...] bereits nach kurzer Zeit hatten viele Frauen heißen Kaffee (damals Muckevuck genannt, richtigen Kaffee kannten wir nicht) in Kannen gefüllt und schickten uns Kinder diesen den Männern durch den Zaun zu reichen.³⁷

De briefschrijver benadrukt hier het medeleven van de Dülkense bevolking. Nu, na 50 jaar van *Vergangenheitsbewältigung*, ziet Dortans dat hij toen geïndoc-

35 Interview met Lei Janssen.

36 *Ibidem*.

37 Brief van Hans Dortans aan de burgemeester van Roermond van 30 december 1994. Dynamisch Archief 1991-2011, dossiernummer 1521.

trineerd was door nationaal-socialistische propaganda. Mocht burgemeester Kaiser denken dat de Dülkense bevolking stond te juichen tijdens de intocht van de Roermondanaren, Dortans spreekt dit op voorhand tegen. In plaats van negatieve opmerkingen te maken, werd er 'Muckevuck' gedeeld.

Deze overdracht van menselijke warmte, in de vorm van soep en koffie, hoe waterig ook, zorgt voor een genuanceerd beeld van 'de Duitser' in de herinnering van de Roermondanaren. Andersom bood dit optreden, waarbij de gulle gevers al dan niet zelf gevaar liepen, een kans voor de Dülkenaren om zich even aan *das System* te onttrekken, al is het enkel in retrospectie. Ook al wordt er niet hetzelfde overgedragen in beide richtingen, de transfer is hiermee wel wederzijds. Want hoe dan ook, de 3000 gevangenen hebben op 30 en 31 december 1944 zowel herinneringen opgedaan als indrukken achtergelaten in de *Stadtgarten* van Dülken. Voor beide actoren, de Roermondenaar en de Dülkenaar, is deze zeer letterlijke vorm van transfer een onverwacht teken van goedheid, een bescheiden uitweg uit de realiteit van de oorlog.

Die elektrische Familie Janssen

De arbeidsinzet was bij uitstek een gelegenheid voor mensen van verschillende nationaliteiten om met elkaar in contact te komen. Dat gaf aanleiding tot transfer die niet via producten, kranten, tijdschriften, radio of televisie verliep, maar via de dwangarbeiders zelf, via ontmoetingen die buiten de oorlog niet plaats zouden hebben gevonden. Na een dag in Dülken te hebben verbleven, ging de reis weer verder, per trein naar Wuppertal en verder het Ruhrgebied in waar de mannen uiteindelijk tewerkgesteld werden. Hier kwamen ze in aanraking met andere dwangarbeiders. In 1944 verbleven er in het Derde Rijk 7.615.970 buitenlandse arbeidskrachten.³⁸ Zij waren lang niet alleen in de wapenindustrie werkzaam. Ook in de landbouw en op grote en kleine bedrijven en fabrieken in de steden was een groot tekort.

In Vohwinkel, een stadsdeel van Wuppertal, kwamen Lei en zijn vader, oom en neven bekend te staan als 'Die elektrische Familie Janssen'. In werkelijkheid was alleen Leis oom en één van zijn neven opgeleid als elektricien. Via connecties van de oom, een vooroorlogse zakenrelatie, kwam het vijftal terecht bij een machinefabriek in Remscheid.

En daar kwam *Herr M.* van de Alexanderwerke en die moest de *elektrische Familie* hebben, dat was dus mijn ome en twee zonen en ik. Wij werden fijn in een auto geladen en we gingen naar Remscheid. Kwamen daar in een *Lager*. Daar waren Amsterdammers, daar waren Italianen, Fransen.³⁹

Alexanderwerk AG Maschinenbau in Remscheid-West was in 1885 opgericht door Alexander von der Nahmer als ijzergieterij. In 1943 werd de fabriek gebombar-

38 Westrienen, *Dwangarbeiders*, 30.

39 Interview met Lei Janssen.

deerd en in 1945 pas weer volledig heropgebouwd.⁴⁰ In de tussenliggende jaren ligt de productie echter niet stil en worden er dwangarbeiders ingezet om de ijzergieterij draaiende te houden. In de grote fabriekshal gaf Leis vader weer instructies.

Toen zegt mijn vader tegen ons: 'Jonges, nurges aankomme want ver zeen gein elektriciens, want als ger urges aankomt...' Want daar liepen allemaal kabels enzo. Maar die Duitsers waren niet stom, die hadden zo in de gaten dat wij daar helemaal geen verstand van hadden.⁴¹

Ze vielen door de mand. Leis vader werd hulpjongen van een Rotterdammer die als loodgieter werkte. Lei werd in een grote fabriekshal tewerkgesteld 'bij een man, geen ouwere, maar een echte *Pruus*, een echte. Godverdomme, dae dee nieks anders als vloke'. Hier moest hij klinknagels in aluminium beugeltjes slaan, waarvoor weet hij niet precies. 'Dus ik sloeg die dingen zo. Ik sloeg wel eens mis en die *Pruus* die schold dan!'

Later kwam Lei aan een polijstmachine te staan in een hal waar ook veel Russische dwangarbeiders aan het werk waren. In de *Arbeitseinsatz* werd er al vanaf januari 1941 een onderscheid gemaakt tussen 'Germaanse' arbeiders (Nederlanders, Denen, Noren en Vlamingen) en *fremdvölkische* arbeiders (Polen, Tsjechen, Fransen, Walen en Italianen). De laatsten werden apart gehuisvest en strenger bestraft in geval van contractbreuk of *Arbeitsflucht*. Later werden de *Ostarbeiter* eveneens als aparte groep behandeld en kwamen de tewerkgestelde Sovjetburgers helemaal onderaan de nationaalsocialistische rassenideologische ladder te staan.⁴² Zij leefden in zeer slechte omstandigheden en deden vaak het zwaarste werk. Bovendien was meer dan de helft van de Sovjetburgers vrouw.⁴³

In de strikt gescheiden *Lager* kwamen 'Germaanse' arbeiders en *Ostarbeiter* niet in contact met elkaar. Op de werkvloer wel. In Remscheid werd de inmiddels 19-jarige Lei onderdeel van de levens- en liefdesverhalen van enkele Russische dwangarbeiders.

Op een gegeven moment hoefde ik geen klinknagels meer te doen. Toen kwam ik aan een polijst of slijpmachine. Toen moest ik die dingen, RRRRRRR, door gaan halen. Och, en ich kos det good! RRRRRRR! En daar zaten ook veel Russen en dat waren zo'n eigenaardige mensen. En die hadden van stukjes pijp ringetjes gezaagd en die kwamen dan langs mij als die aan het werken waren en die lieten die ringetjes vallen, zo, naast

40 'Geschichte'. <http://www.alexanderwerk.de/index.php?ILNK=marke&iL=1> geraadpleegd januari 29, 2011.

41 Interview met Lei Janssen.

42 Zie Westrienen, *Dwangarbeiders*, 25-28; Mark Spoerer en Jochen Fleischhacker, 'Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors', *Journal of Interdisciplinary History* 33 (2002) 169-204, aldaar 171.

43 Zie Westrienen, *Dwangarbeiders*, 28; Westrienen noemt een percentage van 51,1 procent en stelt dat 'hoe lager een bepaalde groep zich in de nationaal-socialistische politieke en ideologische pikorder bevond, hoe hoger het percentage vrouwelijke arbeiders'.

me neer. Die zeiden niks. Die lieten dat vallen. Was de bedoeling dat ik die ringetjes polijstte. Dat waren hun trouwringen daar. Nou, ik heb daar heel wat ringetjes gepolijst want ik kreeg daar zo'n stoffen ding dat zette ik op die machine met een stuk polijstmateriaal en die ring die draaide dan heel snel. O, en als ik dan die ringetjes op een stok deed, man, die waren zo fijn! En dan gooide ik die en dan kwamen die Russen langs en die pikten die zonder dat je het zag, pakten ze die mee. Nou, daar hebben we dus gewerkt, in die fabriek in Remscheid.⁴⁴

Hoewel Lei ze nu nog omschrijft als eigenaardige mensen is hier sprake van menselijk contact, zonder taal, maar ook zonder vooroordelen. Naast de letterlijke transfer van ruwe en vervolgens bewerkte schijfjes pijp, gebeurt er hier nog iets anders. Wanneer de Russische dwangarbeiders hun liefde willen bezegelen met geïmproviseerde ringen, dragen zij de nieuwe betekenis die zij aan de stukjes pijp geven over aan Lei. Het lukt hen Lei duidelijk te maken dat hij ze moet slijpen. Doordat Lei meewerkt aan deze 'verzetjes', heeft hij iets terug te geven: de mogelijkheid voor de Sovjetburgers om even het gezag van *Herr M.* te ondermijnen, om even niet op de plek aan de machine te staan. Daarnaast, en wellicht nog belangrijker, bieden de door Lei vervaardigde trouwringen een uitweg uit de harde realiteit van het leven van de *Ostarbeiter*; even ontsnappen in de liefde.

Nederlandse dwangarbeiders in Duitsland herdacht

Het is 30 december 2010. 'Opklaringen moeten vandaag met een lantaarntje worden gezocht', schrijft *de Volkskrant* over het weer op deze een na laatste dag van het jaar. Tussen Roermond en Elmpt is zo'n opklaring te vinden. Er ligt nog een dik pak ijs – het heeft de hele maand gesneeuwd –, het is glad op plaatsen, maar de zon schijnt. Het is niet koud. Zo'n tachtig mensen hebben zich verzameld voor de Heilig Hartkerk aan de Monseigneur Driessenstraat in Roermond. Na wat laatste aanwijzingen door een gebrekkige megafoon – ze zullen midden over de wegen lopen, ze hebben het Rode Kruis bij zich – gaan ze op weg. Ze lopen langs de bevroren vijvers van Maasniel, langs de lange Oranjelaan, die er in 1944 nog niet lag, over Maalbroek en dwars door het rustige Asenray. Er wordt stevig doorgestapt, ook door de heren en dames op leeftijd. Helemaal voorop lopen de burgemeester en de hulpbisschop van Roermond. Een busje van het Rode Kruis sluit de rij.

Wat in 1997 begon als een stille tocht,⁴⁵ is uitgegroeid tot een herdenkingstocht vol verhalen. Tijdens het wandelen halen ooggetuigen en achterblijvers herinneringen op aan de tocht van 66 jaar geleden. De kinderen en kleinkinderen die meelopen luisteren en stellen af en toe een vraag. Als de herinneringen

44 Interview met Lei Janssen.

45 Voor de oorsprong van de stille tocht en de inbedding ervan in de Nederlandse herinneringscultuur zie Rob van Ginkel, *Rondom de Stille. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 175-205 en Ilse Raaijmakers, *4 en 5 mei. Het Herdenken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland 1945-1975* (masterscriptie Geschiedenis Universiteit van Amsterdam 2008) 22.

Deelnemers aan de herdenkingstocht naar de plek bij Niederkrüchten waar 14 Roermondse burgers werden gefusilleerd, verzamelen zich voor de Heilig Hartkerk aan de Monseigneur Driessenstraat in Roermond, 30 december 2010. Foto: Barbara Beckers.

te pijnlijk worden, werpt men een blik in de verte, over de boerenakkers van Asenray.

En dan het hotel, aan de N280. Anders dan de dwangarbeiders die zij op deze wijze in ere houden, weten de herdenkers dat er bij Landhotel Cox, nog net aan de Nederlandse kant van de grens, een kop koffie en een snee kerstbrood voor ze klaarstaat. Ieder jaar stelt de hoteleigenaar, zelf ooggetuige, het hotel open voor de deelnemers. Degenen die met de auto zijn gekomen voegen zich hier bij de wandelaars. Aan de koffietafel gaat het verhalen vertellen door. Dan, nadat iedereen is opgewarmd en bijgekomen en er dus wel weer even tegen kan, lopen ze naar het monument op de Lüsekamp, zo'n 100 meter achter het hotel, voor de herdenkingsplechtigheid. Onder hen ook de kleindochter van Emile Welters.

Zij is er voor de tweede keer bij. John Kilsdonk woont in Maleisië en geniet van een warme kerst in Melakka, zijn nieuwe thuis. Aan 30 december 1944 denkt hij niet. Voor Lei Janssen, 86, en Christof Thissen, 84, is de tocht te veel. Ze kampen met een slechte gezondheid en denken thuis in hun leunstoel aan die dag 66 jaar geleden.

De transfer houdt niet op met soep, koffie en geïmproviseerde trouwringen. Zij vindt in de hedendaagse herdenkingscultuur haar vervolg. Hierbij is het natuurgebied rondom de grensovergang Roermond-Elmpt bij Maalbroek van bijzondere betekenis, niet alleen omdat hier de fusillade van de 14 plaatsvond en de 3000 dwangarbeiders de grens over trokken, maar ook omdat hier een jaarlijkse herdenking plaatsheeft en zich in 1998 een belangrijke ontmoeting voordeed.

Op 1 september 1996 wordt op de Lüsekamp, een natuurgebied in de gemeente Niederkrüchten, een monument onthuld ter nagedachtenis aan de 13 gefusilleerde Roermondse en de Poolse partizaan. De obelisk, zo groot als een mens, staat op de hoek van de Grenzweg en de Waldweg, nabij grenspaal 410. Kunstenaar Uwe Meints bewerkte het basaltblok: veertien uitgehouwen kruizen symboliseren de 14 doden. Met grote letters is te lezen 'Den Toten zur Ehre – Den Lebenden zur Mahnung', waaronder op een plaquette:

Unweit dieser Stelle wurden am 26/27. Dezember 1944 vierzehn Bürger aus Roermond, die sich dem Befehl zur Erfassung zum Arbeitseinsatz in Deutschland widersetzt hatten, durch ein Exekutionskommando der Deutschen Wehrmacht erschossen. Die Toten wurden im August 1947 exhumiert und am 10. September 1947 auf dem Friedhof 'Tussen de Bergen' in Roermond beigesetzt. Dieser Gedenkstein wurde am 1. September 1996 von den Bürgern der Gemeinde Niederkrüchten errichtet.

De publicatie van *Geschichte der Altgemeinden Elmpt und Niederkrüchten* door *Hobby Historiker* Ludwig Hügen zorgde in Niederkrüchten voor hernieuwde lokale aandacht voor het lot van de Roermondse en leidde uiteindelijk tot oprichting van dit monument, dat dus in alles een Duits initiatief is. De Roermondse burgemeester werd in maart 1996 op de hoogte gesteld van de plannen, maar het raadsbesluit is dan al genomen en het ontwerp is dan al klaar. De herdenkingstocht in 2010 is alweer de veertiende op rij. De eerste vond plaats op 30 december 1997. De organisatie van de tocht van de Heilig Hartkerk tot op de Lüsekamp en de herdenkingsplechtigheid bij de obelisk is in handen van het Roermondse Comité 'Voettocht 30 December'. Met deze herdenkingstocht voor de 3000 naar het monument voor de 14 bevestigt het comité de link die er in het cultureel geheugen gelegd wordt tussen de fusillade en de deportatie. Nogmaals wordt benadrukt dat de twee gebeurtenissen onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. De herdenkingsceremonie is tweetalig en wordt gedragen door toespraken van de burgemeesters van Roermond en Niederkrüchten. Ooggetuigen en nabestaanden steken 14 kaarsjes aan voor de slachtoffers en Duitse en Nederlandse prominenten en bestuurders leggen kransen.

Beeld van de herdenkingsceremonie bij het Mahnmal op de Lüsekamp, 30 december 2010.
Foto: Barbara Beckers.

Ook in Dülken, waar de Roermondenaren een angstige nacht doorbrachten, wordt deze tocht herdacht. In 1998 ontmoeten leden van Pax Christi *Basisgruppe* Viersen bij het monument op de Lüsekamp de ooggetuige Jan Stemkens. Ze raken aan de praat en Stemkens vertelt de twee Viersenaren zijn levensverhaal, inclusief de Tocht van de 3000. Deze ontmoeting leidt uiteindelijk tot de onthulling op 30 januari 2000 van een monument op de plek waar ooit de wielervebaan stond. Wederom is het beeldhouwer Uwe Meints die voor het ontwerp tekent. De groeven die op de meterhoge steen zijn aangebracht symboliseren volgens de kunstenaar de littekens 'die wir unserem Bruder zugefügt haben. [...] Auch wenn diese Wunde verheilt, bleiben Narben'.⁴⁶ Op de plaquette staat te lezen:

Im Gedenken an die ca. 2800 Männer aus Roermond, die nach einem mühseligen Marsch am 30. Dezember 1944 hier auf der ehemaligen Radrennbahn die Nacht verbringen mussten. Sie waren auf dem Weg in die Zwangsarbeit.

Op uitnodiging van Pax Christi wonen een kleine honderd Roermondenaren, voormalige dwangarbeiders en hun familie, de onthullingplechtigheid bij. Zowel de burgemeester van Viersen, waaronder Dülken valt, als de burgemeester van Roermond spreken hun waardering uit voor deze 'nieuwe wegen van vriendschap'.⁴⁷

⁴⁶ Smets, Jochen, 'Neue Wege der Freundschaft,' *Rheinische Post*, 31 januari 2000.

⁴⁷ *Ibidem*.

De overdracht die hier plaats vindt, kan worden gezien in termen van toe-eigening, die door Kaelble als voorwaarde voor transfer wordt genoemd.⁴⁸ Herinneringen van Nederlanders vormen hier de basis voor Duitse *Vergangenheitsbewältigung*. Opvallend is dat het hier om twee Duitse monumenten gaat: op Duits initiatief, in Duitse gemeenten, door Duitse kunstenaars, maar voor Nederlandse oorlogsslachtoffers en dwangarbeiders. Eerder werden de gebeurtenissen van december 1944 in Roermond op verschillende manieren herdacht. Zo werd er in het lustrumjaar 1994, aan de vooravond van 50 jaar bevrijding, tijdens de herdenkingsplechtigheid in de Heilig Hartkerk op 30 december uitgebreid stilgestaan bij de fusillade en de tocht.⁴⁹ Echter, deze twee Duitse monumenten zijn ontmoetingsplekken geworden voor Nederlanders en Duitsers. Ieder jaar wordt er door journalisten en hoogwaardigheidsbekleders gesproken in termen van uitgestoken handen, bruggen slaan en een gezamenlijke Europese toekomst. Of zoals het Comité 'Voettocht 30 december' het verwoordt:

De Stille Tocht wil een eerbetoon zijn aan al de mannen en vrouwen, die in de zware strijd de rug recht hielden. Maar de tocht is tevens bedoeld als een stap over de grens, over de tijd, over gevoelens van haat en verdriet, naar een nieuw millennium.⁵⁰

Conclusie

De Tocht van de 3000 in het kader van de arbeidsinzet van Roermondnaren in het Derde Rijk in de laatste maanden voor de bevrijding en de daaruit voortvloeiende interactie zijn voorbeelden van gelokaliseerde, wederzijdse transfer. Lei, die aan de arbeidsdienst ontkwam, maar niet aan de arbeidsinzet, maakte het allemaal mee. De ontmoetingen tussen Roermondnaren, Dülkenaren en Russische dwangarbeiders leidden tot letterlijke, fysieke transfer. In de *Stadtgarten* van Dülken werd soep en koffie geschonken en in de Alexanderwerke in Remscheid werden kleine hoeveelheden grondstoffen achterovergedrukt en doorgegeven. Daarnaast werd er tussen de regels door over betekenissen 'onderhandeld' en herinneringen gedeeld. Wat deze voorbeelden van positieve transfer verbindt is dat zij steeds zorgen voor wendingen in de verhalen van de ooggetuigen. De contacten met andere dwangarbeiders en Duitse omstanders vormen in de herinneringen aan de *Arbeitseinsatz* belangrijke uitwisselingen die later als anekdote verteld kunnen worden of die vandaag de dag nog dienen als nuancerings van het beeld van *de Pruis*.

Vervolgens vindt er op de grens van het nieuwe millennium een nieuwe manier van overdracht plaats wanneer in het grensgebied Midden-Limburg/ Noord-Rijnland-Westfalen Duitse en Nederlandse vormen van herdenken worden uitgewisseld en door de betrokken comités en werkgroepen worden omgevormd en toegeëigend.

48 Kaelble, 'Herausforderungen', 7.

49 Zie Ramakers-Dahmen, 'Herdenkingsrede' en Tummers, 'Herdenkingsrede'.

50 Comité Voettocht 30 december, 'Alleen de vogels.' Brochure 1997.

De plaquette op het monument in Dülken, dat herinnert aan de Tocht van de 3000. Maker: Uwe Meints (2000).
Collectie Gemeentearchief Roermond.

In de naoorlogse Duits-Nederlandse betrekkingen heeft de ervaring van de Tweede Wereldoorlog jarenlang een grote rol heeft gespeeld, en nog steeds, helemaal wanneer de inzet van die betrekkingen de herdenking van die oorlog is.⁵¹ Opvallend is dat juist grensregio's voorop lopen in de totstandbrenging van gezamenlijke Duits-Nederlandse herdenkingen. Terwijl de discussie over Duitse vertegenwoordiging bij de Dodenherdenking op de Dam in Amsterdam regelmatig opblaait, worden er op lokaal niveau talrijke initiatieven ontwikkeld waarbij Nederlandse en Duitse gemeentes samen gestalte geven aan de herdenking van Nederlandse slachtoffers.⁵²

51 Zie Christine Gundermann, "Zwischen "friedlicher invasion" und "grensoverschrijdende herdenking". Erinnerungskulturen an den Zweiten Weltkrieg in der deutsch-niederländischen Grenzregion der EUREGIO", *Geschichte im Westen* 24, 7-40.

52 Maud van de Reijt, *Zestig jaar Herrie om Twee Minuten Stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010) 80-137.

De beschrijving van deze lokale casus vanuit het perspectief van het gelokaliseerde transferbegrip levert een verscherpte aandacht op voor tijd, plaats, actoren en inhoud van grensoverschrijdende contacten. In historische studies naar grensgebieden wordt dit begrip echter zelden gehanteerd, terwijl het juist inzicht kan bieden in de bijzondere economische, sociale en culturele interacties in *borderland milieus*. De met het begrip transfer verbonden theoretisering is breder inzetbaar bij de bestudering van grensgebieden; elders langs de grenzen van Nederland, elders in de wereld en in andere tijdvakken. Uit dit beperkte onderzoek blijkt het belang van transfers in situaties waarin conflicten en oorlogen uit het verleden een factor zijn en blijven in de relatie tussen twee naties. De effecten van positieve, maar ook negatieve transfers op de verwerking van het problematische verleden, verdienen hierbij bijzondere aandacht. Vanuit het perspectief van gelokaliseerde transfer kunnen de ontwikkeling van grensoverschrijdende contacten worden gevolgd en kunnen nieuwe inzichten worden verkregen in wat mensen in grensgebieden drijft en hoe zij trachten het verleden een plek te geven in een gezamenlijk heden.

*Deelnemers aan de herdenkingstocht naar het Mahnmal op de Lüsekamp bij Niederkrüchten op 30 december 2010.
Foto: B. Beckers*